

VAN DE NEDERLANDSE LEEUW EN ANDERE HERINNERINGEN

HET GEHEUGEN VAN DE LAGE LANDEN

Gepubliceerd in *Ons Erfdeel* 2010/1.

Zie www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl.

Op 4 oktober 2009 presenteerde Ons Erfdeel vzw in Den Haag een nieuwe publicatie: Het geheugen van de Lage Landen. In dat boek, dat geredigeerd werd door de historici Jo Tollebeek en Henk te Velde, worden eenendertig plaatsen van herinnering uit de Lage Landen tot leven gewekt. Bij de boekvoorstelling hield Jo Tollebeek de vierde Ons Erfdeel-lezing. Daarin had hij het over de plaats die dit nieuwe boek inneemt in de internationale studie van “plaatsen van herinnering”. Hieronder vindt u een licht ingekorte versie van deze Ons Erfdeel-lezing. Via onze website www.onserfdeel.be of www.onserfdeel.nl vindt u alle informatie over Het geheugen van de Lage Landen.

De redactie

Wie vandaag spreekt over de samenwerking tussen Nederland en Vlaanderen, en die samenwerking bepleit, krijgt al snel meewarige blikken toegeworpen. Het conflict rond de uitdieping van de Westerschelde heeft een spanning gecreëerd die zich tot op hoog diplomatiek niveau heeft geopenbaard: de Vlaamse minister-president heeft de Nederlandse ambassadeur ontboden, de Nederlandse minister-president heeft gesust en beloofd dat alles in orde zal komen, de Belgische minister van Buitenlandse Zaken is naar het Noorden afgereisd om er de ernst van de zaak nog eens duidelijk te maken. Aan Nederlandse zijde wordt erop gewezen dat de baggerwerken niet kunnen starten vóór er duidelijkheid bestaat over de wijze waarop de schade aan het milieu zal worden beperkt. Vanuit dat perspectief lijkt het conflict rond de Westerschelde een nieuwe

JO TOLLEBEEK

werd geboren in 1960 te Mechelen. Is gewoon hoogleraar Cultuurgeschiedenis vanaf 1750 aan de K.U. Leuven. Publiceert onder meer over de geschiedenis van de historische cultuur en universiteitsgeschiedenis. Recent verscheen *Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap* (2008). Met Geert Buelens, Gita Deneckere, Chantal Kesteloot en Sophie de Schaepdrijver redigeerde hij *België, een parcours van herinnering* (2008) en met Henk te Velde *Het geheugen van de Lage Landen* (2009).
Adres: Arthur Michielsplein 2, B-3090 Overijse

---

illustratie van de voortdurende strijd tussen “de zuil van de economie” en “de zuil van de natuur” die zich volgens Henk Hoffland sinds de jaren negentig in Nederland voltrekt, toen het landschap er steeds meer “in meubelboulevard en pretpark” begon te veranderen.¹ Dat is niet het perspectief van Vlaanderen. Daar worden de Nederlanders waargenomen als onbetrouwbare zakenpartners, die met gepaste maatregelen aan hun verplichtingen moeten worden herinnerd. De ook in de Vlaamse pers als een onnozele gedachte afgedane mosselboycot die een Vlaams parlements lid, nooit te beroerd de publiciteit te zoeken, voorstelde, is intussen gevolgd door de klare taal van de Antwerpse schepen van de Haven op de jaarlijkse Zeeuwse Oesterpartij, een informele bijeenkomst van bedrijfsleiders en politici.

Dat de spanning tussen Nederland en Vlaanderen in dit dossier zo hoog opliep, heeft niet alleen te maken met de zakelijke belangen die op het spel stonden. Het ging ook om symboliek en om geschiedenis. De Schelde is immers niet zomaar een stroom, zij is voor Vlamingen en Nederlanders een knooppunt van associaties die de wederzijdse betrekkingen omgeven. Zij is — sinds de Val van Antwerpen in 1585, toen de Republiek tot een blokkade van de verloren stad besloot — een plaats van herinnering in het geheugen van de Lage Landen.

DE INVENTARIS VAN DE HERINNERING

“Een plaats van herinnering”: de term is al een kwarteeuw geleden gemunt door de Franse historicus Pierre Nora. Die constateerde in het midden van de jaren tachtig dat zijn land de voorgaande decennia een echte metamorfose had ondergaan, onder meer door het verdwijnen van de oude boerenwereld, de dekolonisatie en de verzwakking van de grote revolutionaire ideologieën. De hedendaagse beschouwer, zo besloot hij daaruit, was definitief afgesneden van de tradities die zo lang vanzelfsprekend waren geweest. Nora verbond aan deze “vertrouwensbreuk” een opvallende consequentie: als Frankrijk op een dergelijke ingrijpende wijze was veranderd, dan moest het ook een andere — een meer eigentijdse — geschiedenis krijgen.

Die nieuwe geschiedenis moest een “geschiedenis in de tweede graad” zijn. De Franse nationale geschiedenis mocht immers niet langer een chronologisch geordend verhaal van allerlei feitelijke realiteiten zijn, van veldslagen, politieke instellingen, economische maatregelen, kunst en wetenschap. Zij moest veeleer een geschiedenis zijn van *herinneringen* aan deze realiteiten, die intussen behoorden tot een voorgoed verdwenen wereld. Een dergelijke geschiedenis, zo preciseerde Nora, moest zich concentreren op de plaatsen waaraan deze herinneringen zich hadden gehecht, de pleisterplaatsen van het nationale geheugen. Daarmee was de *lieu de mémoire* geboren, en met haar haar definitie: *lieu de mémoire* was “elke betekenisvolle eenheid, van materiële of ideële orde, waarvan de menselijke wil of het werk van de tijd een symbolisch element van het herinneringspatrimonium van een gemeenschap heeft gemaakt”.

Het ging dus om de “symbolische elementen” van het Franse nationale geheugen. Dat betekende dat Nora niet de geschiedenis van de plaatsen zelf wilde schrijven, bijvoorbeeld van Versailles of van Verdun, maar wilde achterhalen welke associaties zich mettertijd aan die plaatsen hadden gehecht. Het resultaat van die zoektocht waren zeven, tussen 1984 en 1992 onder de titel *Les lieux de mémoire* verschenen volumes — een gigantische reeks, waarin de “kristallisatiepunten” van het Franse collectieve geheugen werden geïnventariseerd en waarin op erudiete wijze werd getoond hoe elk van deze punten een eigen, complexe biografie had. Het meest verrassende van de onderneming was de ruimhartigheid die Nora en zijn collega’s betoonden. De Franse herinnering hechte zich in hun ogen niet alleen aan plaatsen in de letterlijke zin van dat woord, maar ook aan figuurlijke plaatsen, aan zowel materiële als immateriële en ideële plaatsen. Zo bevatte *Les lieux de mémoire* niet alleen opstellen over Chartres, Reims of de Vendée, ook de *Dictionnaire Larousse*, het Collège de France, de *Marseillaise*, Descartes, het genie van de Franse taal, de galanterie, de restauraties van Viollet-le-Duc kwamen aan bod.

Het begrip “lieu de mémoire” werd in de geschiedschrijving een succes, dat snel werd geëxporteerd. In Italië, Oostenrijk, Israël en Oost-Europa gingen grote projecten van start, die soms al voltooid waren nog vóór het Franse model dat was. Telkens ging het om het — minder of meer urgente — gevoelen dat de relatie met de vertrouwde wereld van het verleden aan een fundamentele verandering onderhevig was. Dat gold ook voor de drielinge, in 2001 verschenen *Deutsche Erinnerungsorte*, waarin het Duitse geheugen in honderd twintig plaatsen (het Franse origineel had er honderd dertig geteld) in kaart werd gebracht: de redacteurs van de reeks verbonden de totstandkoming van hun werk uitdrukkelijk met onder meer de Duitse hereniging. Ook hier werden de plaatsen van herinnering overigens breed opgevat. *Deutsche Erinnerungsorte* bevatte artikelen over Canossa, het romantische Heidelberg en Weimar, maar ook over de Volkswagen, de familie Mann, de knieval van Willy Brandt in Warschau, Karl May, de D-Mark en *Faust*. Intussen is de verschijning van een afzonderlijke geheugeninventaris van de DDR aangekondigd, op een moment dat dit verdwenen land wegglijdt in de tijd. In de *Erinnerungsorte der DDR* zullen essays over onder meer West-Berlijn, de Muur, *die Wende*, de censuur, de Trabant en het Palast der Republik kunnen worden gelezen. Telkens gaat het erom te tonen hoe het — veranderende — collectieve geheugen zich in deze plaatsen heeft verankerd.

NEDERLANDSE EN BELGISCHE PLAATSEN

Ook in Nederland kreeg Nora's voorbeeld navolging: tussen 2005 en 2007 werden vier delen *Plaatsen van herinnering* gepubliceerd. Er was echter een wezenlijk verschil met *Les lieux de mémoire* en de andere dochterondernemingen van het Franse voorbeeld. Omdat Nora's project door zijn ruimhartigheid de neiging vertoonde uit te waaiëren, besloot de redactie van de Nederlandse collectie zich te beperken tot wat N.C.F. van Sas “het vastgoed van de herinnering” heeft genoemd; de honderd zestig artikelen van de reeks werden alle gewijd aan plaatsen in de topografische zin van het woord. Zij dienden in het boek als stapstenen door de Nederlandse geschiedenis: Dokkum stond er voor de kerstening van het Noorden, het Trippenhuis in Amsterdam voor de handel in de Gouden Eeuw, de Koepelgevangenis in Breda voor de gewijzigde opvattingen in het strafrecht in de negentiende eeuw, Slochteren voor de nieuwe welvaart na de Tweede Wereldoorlog, het “Palazzo di Pietro”, het woonhuis van Pim Fortuyn in Rotterdam, voor de opkomst van de “toeschouwersdemocratie”. Het verhaal dat op deze manier met behulp van deze plaatsen werd verteld, was chronologisch opgezet: de lezer maakte niet alleen een reis langs plaatsen, maar ook door eeuwen. *Plaatsen van herinnering* was bovenal een geschiedenisboek. Voor de vroegste geschiedenis, toen er nog geen sprake was van de Nederlandse staatsgrenzen zoals die nu bestaan, was het geografische kader overigens zeer expliciet dat van de Lage Landen.

Het *Lam Gods* met gesloten luiken, Sint-Baafskathedraal, Gent, Foto Jonas Lampens.

België kreeg kort nadien zijn eigen *lieux de mémoire*: in 2008 verscheen het tweedelige *België, een parcours van herinnering*. Ook dat boek was een “geschiedenis in de tweede graad”, waarin een rondgang langs zesenzestig plaatsen van herinnering werd georganiseerd. Anders dan zijn Nederlandse tegenhanger wilde het echter geen geschiedenis-, maar wel een herinneringsboek zijn. De redactie betrachtte niet de plaatsen zelf (de Brusselse Grote Markt bijvoorbeeld) of de gebeurtenissen die zich daar hadden afgespeeld (de onthoofding van Egmont en Hoorne), te beschrijven. De focus van het boek werd primair gericht op de weerklank in het collectieve geheugen van de natie die deze plaatsen en gebeurtenissen konden krijgen (hoe Egmont en Hoorne in het vaderlandse historiebeeld traden, hoe zij iconen werden en hoe de Brusselse Grote Markt mede daardoor een symbolische functie kreeg). Die focus bracht de Belgische onderneming dichter bij het Franse origineel dan de Nederlandse.

Maar op een ander vlak sloot *België, een parcours van herinnering* nauw aan bij de Nederlandse *Plaatsen van herinnering*: het beperkte de selectie tot plekken in de gebruikelijke zin van dat woord. Geen *Le plat pays* van Brel dus, geen Vlaamse kermis of lintbebouwing, geen Magritte of *Brabançonne* naast de *Dictionnaire Larousse* of de D-Mark van de andere ondernemingen, enkel topografische plaatsen. Maar dat sloot variatie niet uit. Het Belgische boek bevatte artikelen over monumenten en standbeelden, kathedralen en musea. Maar er was ook plaats ingeruimd voor minder fraaie plekken: mijnen en fabrieken, kazernes en gerechtsgebouwen. Naast de extravagante bouwsels als het Atomium stonden de eenvoudige volkswijk en de losplaats voor duiven. En dan waren er nog de herinneringsplaatsen die in sterke mate waren gevormd door literaire fictie: Arm Vlaanderen, de Kapellekensbaan, Oostakker.

De focus op de herinnering eerder dan op de geschiedenis leidde ertoe dat het Belgische boek niet chronologisch werd opgezet (zoals het Nederlandse), maar typologisch. Er waren de plaatsen van geschiedenis, de “oude” plaatsen die samen het landschap vormden van het romantische nationale historiebeeld en waarvan de herinnering van generatie op generatie was doorgegeven: van het Tongeren van Ambiorix tot het monument voor Gabrielle Petit in Brussel, dat aan de Grote Oorlog herinnerde. Er waren de plaatsen van expansie, waar niet het glorieuze vaderlandse verleden, maar de eigentijdse rijkdom en vooruitgang werden gevierd: van de Cockerillfabriek in Seraing tot onder meer het koloniale museum in Tervuren en het hedendaagse consumptieparadijs dat het Wijnegem Shopping Center is. Er waren de plaatsen van tweedracht, waarmee de verdeeldheid van het land werd geassocieerd, de conflicten en de scheidingen: van de grot in Oostakker-Lourdes, waar katholieken en vrijzinnigen tegenover elkaar hadden gestaan, tot “Borgerokko”, waar de confrontatie met de allochtone ander werd aangegaan. Er waren ook de plaatsen van crisis, de plekken waaraan zich traumatische herinneringen hadden gehecht: van Arm Vlaanderen over onder meer de Boelwerf in Temse

tot het gerechtsgebouw in Neufchâteau. En ten slotte waren er de plaatsen van nostalgie, (schijnbaar) eenvoudige plaatsen, de bestemmingen van de schoolreisjes en zondagse uitstapjes van weleer: van het pittoreske Villers-la-Ville over onder meer de Brugse binnenstad tot de Brusselse Marollen.

Dat ook voor dergelijke nostalgische oorden plaats werd ingeruimd in de *lieu de mémoire*-projecten (het Belgische project vormde geen uitzondering), hield verband met het feit dat zij door hun perspectief veelal *a trip down memory lane* waren. Maar dit betekende niet dat deze volumes werden overheerst door *the moonlight of memory*. De inzet van de *lieu de mémorialistes* was niet de verheerlijking van een oude wereld — een oude natiestaat en haar samenleving — waarop dan vol heimwee werd teruggeblikt. In de imaginaire geografieën die sinds het midden van de jaren 1980 werden samengesteld, ging het erom de herinneringen die zich aan de geïnventariseerde plaatsen hadden gehecht, aan een kritisch-afstandelijk onderzoek te onderwerpen.

EEN GEDEELD GEHEUGEN?

Dat onderzoek kan ook leren hoe gelaagd het nationale geheugen soms kan zijn. De opbouw in België van een Vlaamse en een Waalse subnatie ging bijvoorbeeld gepaard met een sterkere nadruk op de eigenheid van elk van deze subnaties. Daardoor splitste ook het nationale geheugen zich op. Niet elke *lieu de mémoire* die in België, *een parcours van herinnering* werd opgenomen, wordt aan beide zijden van de taalgrens dan ook met dezelfde intensiteit tegemoetgetreden. Welke associaties bijvoorbeeld roept het Perron in Luik (nog) bij de Vlamingen op? En omgekeerd: hoezeer is het Antwerpse Conscienceplein, plaats van herinnering van de Vlaamse emancipatie, ook voor de Walen een herinneringsplaats?

De vragen kunnen echter ook een andere richting uitgaan: niet in de richting van het kleinere — de subnaties in het nationale geheel — maar van het grotere. Meer specifiek: kan naast het geheugen van België en naast het geheugen van Nederland ook een geheugen van de Lage Landen worden gereconstrueerd en geïnventariseerd? Het is onlangs nagestreefd. In *Het geheugen van de Lage Landen* gaat het er niet om de geschiedenis van de Nederlanden te schrijven in al haar politieke, culturele, economische en sociale aspecten; dat is elders al gebeurd, vaak op voortreffelijke wijze. Het gaat er evenmin om de geschiedenis van de contacten tussen Nederland en Vlaanderen te schrijven; hoofdstukken uit deze geschiedenis — bijvoorbeeld de contacten tussen de Nederlandse en de Vlaamse katholieke intelligentsia in de negentiende eeuw — werden of worden ook al door historici geredigeerd. Waar het in *Het geheugen van de Lage Landen* om draait, is opnieuw “herinneringsgeschiedenis”. In welke mate hebben Vlaanderen en Nederland — burens, maar om hun gemeenschappelijke taal en culturele verwantschap toch ook familieleden — een gedeeld geheugen? Wat zit er in dat

geheugen opgetast en hoe is het gestructureerd? En waarom zouden wij er onze aandacht op moeten vestigen? Dat zijn de vragen die er in deze “herinneringsgeschiedenis” toe doen.

De laatste vraag — waarom zouden wij aandacht moeten besteden aan dit geheugen? — roept de oorsprong van Nora’s project in herinnering: de grote *passage* die Frankrijk had doorgemaakt, had de weg naar het verleden definitief afgesneden zodat slechts herinneringen restten. Geldt iets soortgelijks ook niet voor de Lage Landen? Dwingt de realiteit niet tot een heroverweging van de geschiedschrijving over deze Lage Landen? De periode van de strijdende Groot-Nederlandse gedachte — de revolutionaire ideologie van de Lage Landen — is sinds lang afgesloten. De droom van Groot-Nederland heeft zijn mobilisatiekracht verloren, zozeer zelfs dat hij als “een *trou de mémoire*” wordt omschreven. Maar dat niet alleen. In beide gebieden van de Lage Landen — in Noord en Zuid — is de band met het verleden ook veel minder hecht geworden. Het wat krampachtig zoeken naar een canon van het nationale verleden in Nederland toont dat de band met de geschiedenis niet langer vanzelfsprekend is. Het koesteren en exploiteren van het erfgoed in zowel Nederland als Vlaanderen getuigt minder van een krachtig doorwerken van tradities dan van een fascinatie voor een ook als ver afgelegen gepercipieerd verleden en de sporen die daarvan resten. De tijd van “de clichémannelen van het vaderlands gevoel” met hun grote verhalen over het eigen nationale verleden, die nog uit de negentiende eeuw stamden, is met andere woorden voorbij,² zowel in het Noorden als in het Zuiden. Maar de vrijgekomen ruimte is niet opgevuld door propagandisten die met behulp van weer nieuwe mythes alsnog een ruimere loyaliteit bepleiten.

Zo lijkt ook voor de Lage Landen op te gaan wat voor Frankrijk geldt. De herinneringen zijn er niet langer geworteld in levende, “warme” tradities. Zij vervagen en hechten zich nog slechts aan de brokstukken van een voorbije wereld, resten die onze aandacht trekken zoals de van vakantie meegebrachte schelpen de aandacht vasthouden van het kind dat er de zee opnieuw in hoopt te horen. Nora vatte deze gedachte op een hem typerende manier samen: “Er zijn *lieux de mémoire* omdat er geen *milieux de mémoire* meer zijn.”³ Deze brokstukken zijn overigens divers. Want inderdaad, de beperking die in het Nederlandse en in het Belgische project in acht werd genomen — enkel “plaatsen” in de letterlijke zin van dat woord — is niet dwingend. Wie het geheugen van de Lage Landen wil reconstrueren, moet het over zulke uiteenlopende zaken als een woordenboek, een derby en een veldtocht durven te hebben.

DE COMPLEXE RUIMTE VAN NOORD EN ZUID

Nora's onderneming was een *nationaal* project: het ging om de natiestaat Frankrijk en — nu deze zo was veranderd — om de pleisterplaatsen van het Franse nationale geheugen. Ook de vervolgondernemingen waren alle *nationaal* van aard. De *Deutsche Erinnerungsorte*, de Nederlandse *Plaatsen van herinnering*, *België, een parcours van herinnering*: telkens betrof het een reconstructie van de plaatsen waaraan het vaderlandse geheugen zich had gehecht. Verwonderlijk was dat nationale perspectief niet. In de negentiende eeuw was de opbouw van de natiestaten immers gepaard gegaan met de opbouw van herinneringsgemeenschappen. Vrijwel alle nationale staten hadden de regie van de collectieve herinnering ter hand genomen — onder meer door de inzet van een patriottische kunst en literatuur — om de samenhang van de gemeenschap te bevorderen. Dat impliceerde op termijn dat de aandacht voor de *lieux de mémoire* pas kon ontstaan op het moment dat het nationalisme zijn vanzelfsprekendheid had verloren en in crisis raakte. Het was inderdaad pas vanaf de jaren zestig, toen de nationale geschiedenis het collectieve geheugen niet langer domineerde zoals in de decennia daarvoor, dat de zoektocht naar de plaatsen die de herinnering aan het nationale verleden nog hadden bewaard, van start ging.

Het geheugen van de Lage Landen vormt dan ook een uitzondering op deze globale tendens. De plaatsen van herinnering die in deze onderneming tot leven worden gewekt, zijn immers niet begrensd door de contouren van een natiestaat. Het gaat er niet om een nationaal gevoel dat zijn vanzelfsprekendheid heeft verloren, om nationale herinneringen of wat daarvan rest. De Vlaams-Nederlandse natiestaat heeft nooit bestaan. Dat houdt geen ontkenning in van de ambities van het Groot-Nederlands nationalisme. Voor de Groot-Nederlandse historicus *par excellence*, Pieter Geyl, was het feit dat er geen Vlaams-Nederlandse natiestaat bestond, een anomalie. Heel zijn oeuvre was erop gericht, zo schreef hij in 1923, “aan te toonen dat de gesplitstheid van de Nederlandsche stam niet verklaard moet worden als de volmaakt natuurlijke ontwikkeling van zijn essentiele tweeheid, maar integendeel als een abnormale toestand teweegebracht door stoornissen van buiten”. Tegenover de “belgicist” Henri Pirenne bepleitte hij “de natuurlijke verbinding van Vlaanderen met het Noorden”, tegenover “de Vlaams-Waalse verbinding”, waarin Vlaanderen was “achteropgesteld, verbasterd, [...] bijna verstikt”.⁴ Maar Geyls nationalistische ijver deed hem niet alleen het geschiedbeeld van Pirenne vertekenen — “een typisch voorbeeld van hoe het engagement met een historicus op de loop kan gaan”, zo luidde later de diagnose.⁵ Het ont nam hem ook het zicht op de reële impact van het Groot-Nederlandse nationalisme. Zijn aanhang bleef ook tijdens de hoogtijdagen — vanaf omstreeks 1900 tot de Tweede Wereldoorlog — beperkt en vrijwel machteloos.

Aula van de Universiteit Gent, Foto Jonas Lampens.

Om die reden is voor *Het geheugen van de Lage Landen* een breder uitgangspunt gekozen. Het bestaat in de lange discussie over de banden tussen twee gebieden. Sinds het ontstaan van twee zelfstandige eenheden tijdens de zestiende-eeuwse revolutie hebben Nederlanders en Vlamingen contacten met elkaar onderhouden en hebben ze daarover nagedacht en daaraan herinneringen bewaard. Op die manier is een *mentale ruimte* ontstaan die de plaatsen waaraan deze herinneringen zich mettertijd hebben gehecht, een kader heeft gegeven. Die ruimte wordt veelal aangeduid als “de Lage Landen”, of nog — met de nadruk op haar samenstelling — als “Noord” en “Zuid”. Maar dat laat nog verschillende mogelijkheden open. Het kan gaan om de taaleenheid van Nederland en Vlaanderen, de “stam” die de Groot-Nederlanders op het oog hadden. Maar het kan ook gaan om de historische eenheid die onder de Habsburgers tot stand kwam (het “moment Karel V”) en die niet alleen de Nederlandstalige gewesten, maar ook de Franstalige gebieden van het huidige België omvatte. Zowel in het Groot-Nederlandse als in het Heel-Nederlandse perspectief heeft de mentale ruimte dus een transnationaal karakter. In de derde optie, waarin Noord en Zuid worden begrepen als de nevenschikking van de twee huidige staten Nederland en België, is dat niet het geval.

Welnu, een van de merkwaardigheden van het geheugen van de Lage Landen is dat het vanuit deze drie perspectieven tegelijk wordt ingevuld. Dat wordt duidelijk wanneer wordt nagegaan naar welke geografische werkelijkheid de verschillende plaatsen van herinnering verwijzen. Er zijn allereerst de plaatsen die refereren aan de taaleenheid van Nederland en Vlaanderen. Dergelijke *lieux de mémoire* zijn bijvoorbeeld het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), de grote literatuurgeschiedenissen en de Taalunie. Zij behoren tot het geheugen van de Lage Landen omdat zij verwijzen naar de gemeenschappelijke taal (en ook wel cultuur) van Noord en Zuid. Tegelijkertijd vormt die eenheid ook altijd voorwerp van discussie (die op haar beurt in het geheugen wordt opgeslagen). De literatuurgeschiedenissen sinds W.J.A. Jonckbloets *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde* (1868-1872) mogen dan wel het verhaal van de hele Nederlandstalige literatuur — uit Noord en Zuid — vertellen, ze worden door de realiteit ingehaald: in Nederland wordt Harry Mulisch gelezen, in Vlaanderen Louis Paul Boon en Hugo Claus.

Andere plaatsen in ditzelfde geheugen van de Lage Landen verwijzen — in plaats van naar het geheel Nederland-Vlaanderen — naar het Heel-Nederlandse geheel van de Habsburgse Nederlanden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de Pacificatie van Gent: het “tolerantiecontract” van 1576 was door alle gewesten ondertekend, niet alleen door de Nederlandstalige. Het geldt ook voor de *Leo Belgicus*, de “Nederlandse leeuw”, die ontstond toen het aloude heraldische symbool van de leeuw in de zestiende eeuw ook een motief in de cartografie van de Lage Landen werd. Dat was geen toeval: om de kracht

en het zelfbewustzijn van de Lage Landen in het verzet tegen de Spaanse overheerser te verbeelden, was het motief van de leeuw uiterst geschikt. De voorstelling van de Lage Landen als een leeuw zou herhaaldelijk veranderen. Nu eens was de leeuw staand, dan weer sluipeend; nu eens was hij rustig, dan weer agressief; nu eens richtte hij zich naar het Oosten, dan weer brulde hij naar het Zuiden. Maar wat nooit veranderde, was het gebied dat hij op de kaart dekte. De Nederlandse leeuw verbeelde altijd de *hele* Nederlanden, nooit een taalkundig homogeen deel ervan, of het Noorden of het Zuiden alleen.

Ten slotte zijn er de plaatsen — nog steeds in ditzelfde geheugen van de Lage Landen — die van de mentale ruimte waarin zij zich situeren, een nevenschikking van Nederland en België maken, als twee van elkaar gescheiden en onderscheiden staten. Dat is een opvallend omvangrijke categorie, waardoor de paradoxale gedachte postvat dat het geheugen van de Lage Landen sterk bepaald en gekleurd is door de twee natiestaten die na 1830 naast elkaar ontstonden. Het dubbelpaar “Bourgondisch / calvinistisch” bijvoorbeeld: het behoort tot het arsenaal van stereotypen waarmee respectievelijk België en Nederland door de andere partij wordt aangeduid. De derby der Lage Landen: het gaat om een strijd tussen België en Nederland (“Holland”). De “Vogeltjesmarkt” in Antwerpen: zij is voor de Nederlanders die er sinds het begin van de jaren zeventig op zondag heen trekken (vriendelijk, maar luidruchtig, zo oordelen de autochtonen), geen symbool van Vlaanderen, maar van België. En “1830” natuurlijk, de plaats bij uitstek waarop het geheugen de mentale ruimte van de Lage Landen de gedaanten van België en Nederland laat aannemen. Terecht? Misschien niet. In *Het geheugen van de Lage Landen* wordt geconstateerd — door Niek van Sas — dat “1830” niet het resultaat was van een vooraf bestaande nationale tegenstelling, maar dat er veeleer sprake was van een omgekeerde beweging: “De nationale tegenstelling werd in en door de gebeurtenissen van 1830 sterk geaccentueerd of zelfs gecreëerd, om vervolgens voort te leven als een soort ritueel antagonisme.”

Zo verschijnt het geheugen van de Lage Landen als een labyrint, waarin nu eens naar Nederland en Vlaanderen, dan weer naar de hele Nederlanden, een volgende keer naar Nederland en België wordt verwezen, en dat alles onder het mom van Noord en Zuid. In de mentale ruimte van de Lage Landen schuwt het geheugen eenduidigheid, het speelt er het ene dubbelspel na het andere en laat er de ene herinneringsgemeenschap in de andere overvloeien. Verwonderlijk is dit niet. De ordeloosheid van dit geheugen weerspiegelt — ook al is het zelf niet de uitdrukking van een scherp omlijnd nationalisme — de “plasticiteit” waardoor de geschiedenis in de Nederlanden is gekenmerkt. In 1994 noemde E.H. Kossmann dit “een tuchteloos probleem”. Hij doelde daarmee op het feit dat historici in de geschiedenis van de Nederlanden heel verschillende nationaliteiten hadden weten te ontdekken — van de Bourgondische over onder

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, uitgesteld in de Nottebohmzaal van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen, Foto Jonas Lampens.

meer de Nederlandse en de Belgische tot de Vlaamse — en vroeg zich daarom af hoe in “deze pittoreske warboel” nog discipline kon worden gebracht.⁶ In de “geschiedenis in de tweede graad” is dat niet anders.

Eén belangwekkende conclusie dringt zich echter op. In de negentiende-eeuwse natiestaten was de collectieve herinnering strak geregisseerd — door de overheid en door de geschiedschrijvers, schilders, dichters die zij daartoe had geëngageerd. Het geheugen van de Lage Landen als mentale ruimte is, zo blijkt, veel minder het product van een dergelijke mise-en-scène.

VERENIGEN, VERDELEN, INSPIREREN

Hoe dan een selectie maken van de plaatsen waaraan dit ordeloze geheugen zich hecht? Er zijn natuurlijk de klassieke thema's: de Pacificatie van Gent, het WNT, de droom van Groot-Nederland. Waar het in *Het geheugen van de Lage Landen* op aan kwam, was deze thema's een “herinneringsgeschiedenis” te geven. Vanaf wanneer werd de Pacificatie herdacht? Door wie en met welke ideologische boodschap? Hoe kreeg het WNT de status van een — weliswaar weinig bezocht — “museum van de taal”? Welke invullingen kreeg de droom van Groot-Nederland? Met welke intensiteit werd hij beleefd en gebeurde dat op dezelfde wijze in Nederland als in Vlaanderen?

Telkens ook betekende een dergelijke “herinneringsgeschiedenis” aandacht voor de gelaagdheid van de *lieu de mémoire*. De Aula van de Gentse universiteit bijvoorbeeld — nog een klassiek thema — heeft, ingehuldigd in 1826, steeds het parfum van het Verenigd Koninkrijk bewaard: het “amalgam” van Noord en Zuid, de band met Oranje. Maar als locatie van een reeks “Nederlandse congressen” werd de Aula ook een Vlaamse en een Groot-Nederlandse *lieu de mémoire*, als symbool van de vernederlandsing van de Gentse universiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog werd zij een activistische geheugenplaats, als theater van een patriottische herdenking van de gesneuvelden dadelijk na de oorlog werd zij ook een Belgisch symbool. Wekt het verwondering dat de openingsplechtigheid van het academisch jaar in 1930, toen de universiteit alsnog werd vernederlandst, eindigde in een kakofonie van *Brabançonne*, *Vlaamse Leeuw*, *Wilhelmus* en *Oranje boven*?

Dergelijke klassieke thema’s, met hun complexiteit, mogen bij de reconstructie van het geheugen van de Lage Landen echter geen monopolie krijgen. Dat zou immers toch te zeer de indruk wekken dat de onderneming wordt opgezet als een poging de resten van een herinnering aan Groot-Nederland op te sporen. Aangezien dat Nederland er nooit is geweest en zelfs de droom slechts door weinigen is gekoesterd, moeten er ook minder klassieke thema’s worden gekozen, thema’s overigens die tegenwoordig vaak werkzamer zijn in de relatie tussen Nederlanders en Vlamingen dan de genoemde klassieke thema’s. Die Nederlanders en Vlamingen treffen elkaar inderdaad veel meer in de cultuurhuizen van Amsterdam, op de Vogeltjesmarkt, bij het voetbal of bij een wielerskoers. Zonder dergelijke onderwerpen zou *Het geheugen van de Lage Landen* een onvolledige, enge onderneming zijn geweest. En ook zij moesten worden voorzien van de geschiedenis van beelden en herinneringen die ermee zijn verbonden.

Klassiek en minder klassiek, het is een selectiecriteria, maar geen ordeningsprincipe. In *Het geheugen van de Lage Landen* zijn ruim dertig plaatsen van herinnering bijeengebracht. Hun ordening is gebaseerd op hun functie: zij herinneren aan wat de Lage Landen *verenigt*, aan wat hen *verdeelt* en aan de wijze waarop Noord en Zuid elkaar hebben *geïnspireerd*. Die indeling is natuurlijk niet waterdicht. Vaak was er in de contacten tussen Noord en Zuid een mengeling van verbondenheid en verdeeldheid en soms ook inspiratie. De indeling wil vooral duidelijk maken welke aspecten de relaties tussen Noord en Zuid hebben gekend en hoe dit de samenstelling van het geheugen heeft bepaald. Dat de eerste groep, de plaatsen die herinneren aan wat de Lage Landen verenigt (of heeft verenigd), omvangrijk is, spreekt vanzelf: het geheugen van de Lage Landen werd in sterke mate gevoed door hen aan wie deze vereniging dierbaar was. Illustratief is het wedervaren van de *Leo Belgicus*. Ook toen de leeuw als cartografisch motief in onbruik was geraakt — lang nadat aan de eenheid van de Nederlanden een einde was gekomen — bleven zij die de scheiding betreurden, “oude” leeuwenkaarten

verzamelen. De Nederlandse leeuw was en bleef voor hen een symbool van de fundamentele verbondenheid van de Nederlanden.

Dat dit herinneren aan wat Noord en Zuid verenigt (of heeft verenigd), geen eenvoudige zaak is, blijkt uit de “herinneringsgeschiedenis” van andere *lieux de mémoire*. Met name de volkskunde heet in *Het geheugen van de Lage Landen* “een ongemakkelijke herinnering”, ongemakkelijk omdat zij ook herinnert aan een “fout” verleden, een tijd waarin zij werd ingezet als instrument in een onmenselijke nationaalsocialistische bevolkingspolitiek. In dat kader herinnerde zij niet langer aan een gedeeld Noord- en Zuid-Nederlands verleden, maar schiep zij een grotere eenheid: de vereniging strekte zich nu uit over een Groot-Germaans gebied. Het heeft deze herinneringsplaats met gêne en schaamte omgeven. In het geval van andere plaatsen die aan de eenheid van Noord en Zuid herinneren, is het beeld er vaak één van een haast onontwarbaar kluwen van motieven. Dat geldt bijvoorbeeld voor Belgisch- en Nederlands-Limburg, die samen één grensoverschrijdende *lieu de mémoire* vormen. In *Het geheugen van de Lage Landen* wordt duidelijk gemaakt dat dit statuut als verenigende herinneringsplaats in sterke mate samenhangt met het beeld van Nederlands-Limburg als het Nederlandse “randgebied bij uitstek”, en zelfs als “on-Nederlands”. In die sfeer van exotisme en exceptionalisme “begonnen” de Limburgers “hun sacramentsprocessies en schuttersfeesten te koesteren als iets waardoor ze een eigen gezicht konden tonen aan de grote buitenwereld”. Die nadruk op het eigen karakter (“anders dan Nederland”) werd gekoppeld aan een accentueren van de verwantschap met Belgisch-Limburg. Hadden beide gebieden vroeger ook niet daadwerkelijk een eenheid gevormd?

De groep van plaatsen die herinneren aan wat de Lage Landen verdeelt (of heeft verdeeld), omvat onder meer de dubbelparen “katholiek/ protestant” en “Bourgondisch/ calvinistisch”. Dergelijke dubbelparen benadrukken de verschillen tussen Noord en Zuid, ervaren als diep gewortelde karaktertrekken die de scheiding verklaren en misschien zelfs rechtvaardigen: hoe hadden het katholieke — contrareformatorische — Zuiden en het protestantse — hervormde — Noorden in één verband kunnen samenleven? Hoe zou een Bourgondisch ingestelde Belg ooit kunnen aarden in het sober-calvinistische Nederland? Dergelijke concepten hebben als dusdanig de neiging te verstarren en hun oorsprong te verbergen. Wie een “herinneringsgeschiedenis” op het oog heeft, zal daarom ook die oorsprong moeten blootleggen. In *Het geheugen van de Lage Landen* wordt de *communis opinio* waarin het Zuiden met het katholicisme, het Noorden met het protestantisme wordt verbonden, weerlegd: die tegenstelling, zo luidt het, is een historisch verschijnsel, dat pas uit de late zestiende eeuw dateert. Wat het paar “Bourgondisch/ calvinistisch” betreft: dat zijn, zo blijkt, geen onveranderlijke essenties, maar uiterlijkheden die resulteren uit historisch verklaarbare divergenties. De vraag rijst bovendien of de door dit paar gecreëerde tegenstelling tussen Noord en

De Schelde bij Doel, Foto Jonas Lampens.

Zuid niet ook het zicht heeft onttrokken op een veel wezenlijker verschil in de oude Nederlanden: het verschil tussen Oost en West, tussen de kust- en de landgewesten.

Deze groep van verdelende herinneringsplaatsen bevat ook *lieux de mémoire* die verwijzen naar daadwerkelijke conflicten. Het fameuze Belgisch-Nederlands verdrag van 1927 is er één van. Dat verdrag bevatte onder meer — *l'histoire se répète* — voorstellen om de haven van Antwerpen via kanalen en via de Westerschelde van goede toevvoerlijnen te voorzien. Het verdrag was het resultaat van veel diplomatiek werk, een succes voor de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, die het had onderhandeld. Maar de Nederlandse Eerste Kamer verwierp het als een “onaannemelijk tractaat”. Daarmee raakten Nederland en België opnieuw over de Schelde (en de daarbij horende economische belangen) verdeeld. Deze rivier die op zich een verbindende schakel tussen beide landen was — als één van *ces fleuves qui nous unissent*⁷ — stond opnieuw voor een tegenstelling.

Vereniging en verdeeldheid: dat zijn de overheersende kenmerken van de relatie tussen Noord en Zuid; de herinnering aan hun verschijningsvormen werd dus verankerd in *lieux de mémoire*. Maar een grote groep van de plaatsen van herinnering van de Lage Landen ontleent haar bestaansrecht nog aan een andere dynamiek: het feit dat Noord en Zuid vaak werden geïnspireerd door ontwikkelingen die zij bij elkaar

waarnamen. Bewondering, navolging en zelfs reproductie dus. Zij konden zich op vele terreinen manifesteren. De politiek was er één van. Nederlandse sociaaldemocraten putten aan het begin van de twintigste eeuw, na een mislukte staking, moed uit een bezoek aan de Gentse afdeling van de Belgische Werkliedenpartij. Omgekeerd volgden Vlaamse progressieven vooral in de jaren zestig en zeventig de Nederlandse links-liberalen van D66, in de hoop ook zelf een dergelijke partij te kunnen oprichten. Die politieke inspiratie — van weerszijde — bleef in het geheugen hangen.

Ook bij deze plaatsen van herinnering dringt zich de vraag op naar de *werking* van de herinnering. Hoe ontstaat en groeit zij? Hoe wordt zij gekoesterd en gecultiveerd, gerecupereerd en gemanipuleerd door personen of bewegingen met een eigen agenda? Hoe vervaagt zij uiteindelijk? Het antwoord op deze vragen hangt uiteraard samen met de vraag naar de conjunctuur van de inspiratie zelf. De afstemming van Vlaamse kijkers op de Nederlandse televisiezenders nam in de eerste decennia na 1968 massale vormen aan. De Vlamingen kenden ze allemaal: *De Fabeltjeskrant*, *Avro's TopPop*, het Simplisties Verbond, *Twee voor Twaalf*. Maar onder meer de komst van VTM brak deze ontwikkeling af. Een andere op inspiratie gebaseerde *lieu de mémoire* toont hoe de herinnering op een kunstmatige manier kan worden aangezwengeld. De Vlaamse Golf die Nederlandse theaterminnaars graag volgen, valt vaak samen met weer een nieuwe poging een hype te creëren. De herinnering wordt er een mythe.

In het ordeloze geheugen van de Lage Landen, waarvan de magazijnen fysieke plaatsen, historische gebeurtenissen, taalkundige en literaire instituten, politieke en culturele *celebrities* en allerhande symbolen bevatten, worden Noord en Zuid met elkaar verenigd, worden ze tegenover elkaar geplaatst en worden ze naar elkaar gemodelleerd. Ook vanuit dat perspectief is eenduidigheid dit geheugen dus vreemd.

EPILOOG

Het geheugen van de Lage Landen is, zo kan men wel zeggen, levendig. Het herinnert op een veelvormige wijze aan realiteiten die grotendeels verdwenen of altijd virtueel gebleven zijn. Is de reconstructie en de inventarisatie van dit geheugen dan ingegeven door nostalgie? Een aantal van de *lieux de mémoire* zelf lijkt intussen al in vergetelheid te zijn geraakt. Toen in de zomer van 2009 op de IJzerwake het voorstel werd geoperd Brussel vanuit Vlaanderen los te laten om zo een zware grendel naar de eigen onafhankelijkheid weg te schuiven, reageerde een historisch gevormd Vlaams-nationalistisch politicus: “Brussel opgeven mag je bijschrijven in het rijtje van historische rampjaren als 1585 en 1830.” De journalist van de kwaliteitskrant die zijn woorden optekende, achtte het raadzaam het eerste jaartal voor zijn lezers te verduidelijken: 1585 — “(de val van Antwerpen tijdens de Tachtigjarige Oorlog)”.⁸ Het jaartal, zo wist de journalist, had zijn zeggingskracht verloren. Moeten wij dat betreuren? Wie

uitgedoofde *lieux de mémoire* opnieuw wil activeren, zal uiteindelijk moeten terugkeren naar de *milieux de mémoire*.

Is dat mogelijk? Het streven naar integratie van Noord en Zuid — Nederland en Vlaanderen — op politiek vlak is sinds lang geen politieke factor van enig belang. Maar ook de ambitie een culturele integratie te bewerken is opgegeven. Zij die haar ooit verwoordden, spreken nu van “jeugdige overmoed”. Wat in de plaats is gekomen, is het ideaal van samenwerking. Die kan worden gerealiseerd op zakelijke wijze, tussen twee gelijkwaardige partners, die daar elk bij te winnen hebben. Voor Nederland, zo luidt het vaak, biedt de samenwerking met Vlaanderen de mogelijkheid tot schaalvergroting te komen; Vlaanderen kan door samenwerking met Nederland aan provincialisme ontsnappen.⁹ Dat lijkt inderdaad niet onmogelijk, zoals het ook niet onmogelijk lijkt de samenwerking tussen Nederland en België verder vorm te geven.

Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat de samenwerking tussen Vlaanderen en Nederland onder druk is komen te staan, en dat aan beide zijden van de grens. De Vlamingen hebben zich de voorbije decennia in het gefederaliseerde België in hoog tempo geëmancipeerd. Hun assertiviteit is gegroeid. De hefboom die de samenwerking met Nederland lange tijd voor hun zelfstandigheidsstreven was, lijkt daarom overbodig te zijn geworden. Tegelijkertijd is de aantrekkingskracht die Nederland lang op althans een deel van de Vlamingen heeft uitgeoefend, verloren gegaan: het Nederland waarin in de jaren zestig “elke burger zich een kunstenaar kon wanen”,¹⁰ is overspoeld door een conservatieve golf die, zo zeggen historici en politicologen, “de vrijheid in diskrediet” heeft gebracht.¹¹ Aan Nederlandse zijde is de samenwerking met Vlaanderen althans op cultureel vlak niet langer prioritair: het hebben van een gemeenschappelijke taal weegt niet op tegen het verlangen “internationaal” te zijn en het ruime sop te kiezen. Nederland “verangelsaksist”. En bij dat alles komen nog de zakelijke conflicten — het baggeren dat maar niet wil starten.

Dat de lezers van de Vlaamse — en ongetwijfeld ook de Nederlandse — kwaliteitskranten zich niet meer voor de geest kunnen halen wat er in 1585 is gebeurd, moeten wij niet betreuren. Dat een beproefde samenwerking stopt, is daarentegen wél een jammerlijke gang van zaken. Moge het aanzetten tot reflectie en uitnodigen om het grillige parcours van de pleisterplaatsen van het geheugen van de Lage Landen nog eens te verkennen. Misschien zal dat tot nieuwe — hernieuwde — contacten leiden, in een Europees perspectief uiteraard. Want ook die stap moet worden gezet.

De foto's bij dit artikel komen uit *Het geheugen van de Lage Landen* en zijn gemaakt door Jonas Lampens.

LITERATUUR

P. DEN BOER & W. FRIJHOFF (red.), *Lieux de mémoire et identités nationales*, Amsterdam, 1993.

E. FRANÇOIS & H. SCHULZE (red.), “Einleitung”, in: E. FRANÇOIS & H. SCHULZE (red.), *Deutsche Erinnerungsorte*, München, 2001, dl. 1, pp. 9-24.

P. FRITZSCHE, *Stranded in the Present. Modern Time and the Melancholy of History*, Cambridge MA/ Londen, 2004.

P. NORA, “Comment écrire l’histoire de France”, in: Idem (red.), *Les lieux de mémoire*, dl. 3: *Les France*, vol. 1: *Conflits et partages*, Parijs, 1992, pp. 9-32.

N.C.F. VAN SAS, “De vaderlandse herinnering”, in: Idem (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*, Amsterdam / Antwerpen, 1995, pp. 9-20.

J. TOLLEBEEK, “De duiven van Quiévrain. De Belgische natiestaat: plaatsen van herinnering”, in: *Brood en Rozen. Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen*, 2007, nr. 3, pp. 76-81.

J. TOLLEBEEK, “‘Vaut le voyage’. De Belgische plaatsen van herinnering”, in: IDEM, G. BUELENS, G. DENECKERE, CH. KESTELOOT & S. DE SCHAEFDRIJVER (red.), *België, een parcours van herinnering*, dl. 1: *Plaatsen van geschiedenis en expansie*, Amsterdam, 2008, pp. 13-25.

H. TE VELDE, “Het Franse verleden”, in: *Feit & Fictie. Tijdschrift voor de Geschiedenis van de Representatie*, jg. 1 (1994), nr. 4, pp. 53-61.

F. VAN VREE, “Locale geschiedenis, lieux de mémoire en de dynamiek van de historische cultuur”, in: *Stadsgeschiedenis*, jg. 3 (2008), pp. 62-70.

H.L. WESSELING, *Plaatsen van herinnering. Een historisch succesverhaal*, Amsterdam, 2005.

H.L. WESSELING, “Plaatsen van herinnering”, in: Idem, *Een vredelievend volk*.

Opstellen over geschiedenis, Amsterdam, 2009, pp. 95-104.

Noten

- 1 H.J.A. HOFLAND, "Polder op palen", in: *NRC Handelsblad / M*, december 1999.
  - 2 De uitdrukking is ontleend aan N. VAN SAS, "Nederland, een historisch fenomeen", in: D. FOKKEMA & F. GRIJZENHOUT (red.), *Rekenschap*, Reeks Nederlandse cultuur in Europese context, Den Haag, 2001, p. 61.
  - 3 P. NORA, "Entre mémoires et histoire. La problématique des lieux", in: Idem (red.), *Les lieux de mémoire*, dl. 1: *La République*, Parijs, 1984, XVII.
  - 4 P. GEYL, *De Groot-Nederlandsche gedachte. Historische en politieke beschouwingen*, Haarlem / Antwerpen, 1925, en Idem, *Ik die zo weinig in mijn verleden leef. Autobiografie 1887-1940*, geredigeerd door W. BERKELAAR, L. DORSMAN & P. VAN HEES, Amsterdam, 2009, p. 27.
  - 5 W. BERKELAAR & J. PALM, "Ik wil wekken en waarschuwen". *Gesprekken over Nederlandse historici en hun eeuw*, Amsterdam, 2008, p. 53.
  - 6 E.H. KOSSMANN, *Een tuchteloos probleem. De natie in de Nederlanden*, Leuven, 1994, p. 17.
  - 7 Zie L. DEVOLDERE, *Het grote rivierenboek. Schelde, Maas, IJzer, Leie. Een reisverhaal met bloemlezing*, Rekkem, 2008.
  - 8 "Door enkele grenspalen in de grond te slaan, bereik je niets." [Interview met B. De Wever], in: *De Standaard*, 25 augustus 2009.
  - 9 Zie L. DEVOLDERE, "Over de Hoge Samenwerkings Trein", bespreking van L. SIMONS, *Antwerpen – Den Haag retour. Over twee volken gescheiden door dezelfde taal* (1999), in: *Ons Erfdeel*, jg. 42 (1999), pp. 785-786.
  - 10 P. DE ROOY, *Openbaring en openbaarheid*, Amsterdam, 2009, p. 56.
  - 11 M. TEN HOOVEN, "Vrijheid raakt in diskrediet" (interview met J. Kennedy en J. de Beus), in: *Vrij Nederland*, 2 december 2006.
-